

да почувствувам до каква степен — превеждайки Шекспир — тази сила на Петрарка е освежила поетическия език на целия Запад. . .“

Прилагайки своя дългогодишен опит на оригинален поет в областта на поетическия превод, Унгарети внесе значително богатство от багри, звукопис и ритмични съчетания в езика на италианската лирика, но в същото време той постави на нова качествена основа езика и на прозата с есенцистичните си опити върху Леопарди и върху редица проблеми в областта на литературната критическа мисъл. Неговият път в поезията бележи още една крупна заслуга: Унгарети свърза чистия лиризм, поезията в нейната най-рафинирана форма с живота на своето съвремие, чиито нравствени и социални проблеми намират отглас в неговите дълбоки лирически рефлексии. Тази вътрешна връзка на поета с времето, в което живее, намери и външна изява в активното участие на Унгарети в редица културни и обществени почини и акции от национален и международен мащаб.

На първата и голяма среща на италианските и съветски поети през есента на 1957 г. в Рим Джузепе Унгарети произнесе встъпителна реч, която прозвуча в широката зала на палацио Браски като дълбок и искрен призив към дружба и сътрудничество на поетите от всички страни. От тогава насам ние сме свидетели на развиващите се все по-тесни и плодотворни връзки между съветските и италиански поети. По-късно тази среща бе повторена в Москва.

Джузепе Унгарети стои днес във фалангата на най-крупните европейски и световни поети. Той е всепризнат високоуважаван учител на поетите в своята родина.

На втория международен конгрес на Европейската общност на писателите, който се състоя през март 1962 г. във Флоренция, Джузепе Унгарети бе избран единодушно за председател на Общността, на мястото на Джанбатиста Анджолети, починал през лятото на 1961 г. Унгарети произнесе тогава реч, в която издигна високо и енергично призова за обединение на писателите в Европа и от другите континенти в името на мира и общочовешката култура. В историческата зала „Чинкученто“ на „Палацо Векио“, където витае споменът за Джироламо Саванарола, искрените думи на големия италиански поет откликнаха силно в сърцата на присъстващите делегати и гости, които изпратиха думите на новия председател на Европейската общност на писателите с продължителни и горещи одобрения.

Последният крупен принос на Унгарети е в организирането и провеждането на международния писателски форум за съдбата на съвременния роман, който се състоя в Ленинград през август т. г. По общо признание ленинградската дискуссия се оказа особено плодотворна. Тя допринесе за изясняване на различните позиции и засилване на контактите между писателите в общата им борба за съхранение на световния мир и за културен прогрес.

Разговорите в Ленинград още веднъж потвърдиха нарастващата роля на Европейската общност на писателите, оглавявана от своя 75-годишен председател, големия поет Джузепе Унгарети.

ИЗ ПЪРВИТЕ СЪПКИ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ЛИТЕРАТУРА У НАС

БЕЛЕЖКИ ЗА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ПРОДУКЦИЯ В СПИСАНИЯТА „ДЕН“ И „ДЕЛО“

Желязко Видев

През 90-те години на миналия век, още в зората на работническите борби у нас се появяват две от първите социалистически списания: „Ден“ (1891—1896, редактор Я. Сакъзов) и „Дело“ (1894—1896, редактор В. Благоева). Служейки на главната задача на движението тогава — разпространяването на социалистическите идеи сред народа, списанията поместват преводни и наши материали по икономически, обществено-политически и културни въпроси, като водят полемика с буржоазната идеология и народничеството.

В „Ден“ и „Дело“ се отделя значително място и на литературата. Особено ценни са статиите и бележките на Д. Благоев в рубриките „Обществена хроника“ и „Литературни бележки“. Художествените произведения са в по-голямата си част преводни. С малки изключения те са подчинени на политическата и литературна линия на списанията. Освен откъси от гръцката класика тук читателят е могъл да се запознае с поемата на Байрон „Манфред“, с пиесата „Един народен враг“ от Ибсен, с отделни произведения на Лермонтов, Шилер, Мопасан и др. В духа на заострено критическо отношение към буржоазното общество са преведените разкази от Н. Шchedрин, В. Г. Короленко, Пол Ези, Г. Мачет, Ото Жана Сиго, Елиза Ожешко, В. Гаршин и др. Твърде широко е представена поезията на С. Я. Надсон.

Измежду работите от български автори най-значителни са тези на А. Страшимиров, П. К. Яворов, К. Христов, Д. Полянов, Сътрудничат още: Иван Ст. Андрейчин, Коста Чехларов, Ц. Церковски, Н. Милков (Н. Въйвъзов), П. Даскалов, В. Ненов, Ст. М. Попов, М. Теофилов, Г. Кирков, Г. Бакалов, В. Благоева и други.

Поместената в двете списания художествена продукция от български автори, макар в по-голямата си част да е под средното равнище на литературното ни развие тогава, представлява интерес като свидетелство за търсенията, за първите прояви на социализма в художественото творчество.

Тази литература има в основата си същата действителност, която подхраня през 90-те години мощното направление на критическия реализъм. Всички теми, които привличаха критическото перо на писателите от това десетилетие, ще ги срещнем и в социалистическите списания. Но сътрудниците на тези списания бяха „идейници“. Независимо дали като трайни мирогледни възгледи или само като временни „навеи“, социалистическите идеи оставиха в тяхното творчество своя отпечатък.

Достатъчно е само да си спомним, че тук са първите разкази на Страшимиров от времето, когато той е под влияние на социализма, стихотворението на Церковски

„Молепсаний“, Яворовото стихотворение „Пролетната жалба на орача“, стихотворението на Полянов „Срутените кумири“, за да разберем, че литературата в тези списания има своя физиономия. Критическият реализъм в нея звучи не така както на страниците на другите български списания, отношението към проблемите на действителността е по-своеобразно. Освен това много произведения тук излизат извън рамките на критическия реализъм. Техните създатели, макар да не са значителни художествени дарования, се домогват да наложат нов поглед към действителността, да внесат в литературата проблеми, герои и естетически идеал, които се раждат от полъха на едно голямо обществено преобразование, от предчувствието на един нов свят.

I

Една от характерните черти на писателите от 90-те години бе тяхната гражданска непримиримост, откритият патос на произведенията им, публицистичната страстност. Така пишеха Страшимиров, Влайков, Алеко Константинов, Церковски и др., така пише и Вазов. Поразени от остротата на социалните противоречия в освободена България, те изразяваха съчувствието си, поставяха тревожни въпроси, търсеха изход.

Същата тази непосредствена близост до проблемите на действителността — една от най-ценните традиции на нашата литература — определя съдържанието и характера на много творби, пръснати по страниците на социалистическите списания „Ден“ и „Дело“. В тях се разказва за съдбата на дребните градски и селски съществувания в онези преломни години, за това как един е изгубил дюкяна си, друг — лозето си, трети — къщата си. Основен патос е състраданието към кроткия еснаф, комуто животът е отнел „ръководната нишка“, разбил го е „по всички направления“ и то така, че той напълно е „отпуснал края“.

Обикновено такива разкази ни запознават с историята на определено заможно в миналото семейство. В някои случаи авторът се старае да аргументира подробно, фактически как се разорява занаятчийата или как се получава, че селянинът е все беден. Отделни произведения обаче представляват истинско художествено разкриване процесите на действителността. Така, запознавайки ни със своя герой — пропадналия еснаф бай Митю, авторът на един от хубавите разкази „На скелата“ пише: „Новият живот бе за него една гладка повърхност. Виде той как хора свършено незначущи едно време, изпъкнаха на тая повърхност, блъснаха го и бързо полетяха напред, а бай Митю замаяно гледа на всички оборот, който е напреде му, цъка и си думаш: На очите си да не вярваш, кой мислеше тъй!“

Водени от оня дълбок демократизъм и хуманизъм, който проникваше в цялата българска литература през тези години, сътрудниците на списанията „Ден“ и „Дело“ разкриват с ярки багри положението на трудещите се, показват техните страдания в епохата на оформяването на капиталистическото общество у нас. Те насочват по-определено вниманието си към градските низини. Действието на редица разкази с ярко изразен социален характер се развива в покрайнините на града. В редица случаи създателите им добре познават този бит, изграждат картини на материалната и духовна обстановка. Съчувствието е отправено към страдащите изобщо, към целия трудещ се народ. Макар социалистическа — поне според насоката на списанията — художествената литература в „Ден“ и „Дело“ носи отпечатък от неразвитостта на социалните отношения и характера на социалистическото движение у нас. Пролетариатът като класа остава почти незабелязан до стихотворението на Полянов „Срутените кумири“. Основни герои са както и в критико-реалистичната ни литература бедните селяни и занаятчи, страдащи от чорбаджии, лихвари и бирници.

Измежду произведенията с такова общодемократическо и хуманистично съдържание централно място заемат разказите на А. Страшимиров — най-представителния

сътрудник на социалистическите списания. „На нивата“, „На широк път“, „За печалба“, „Косю“ са пронизани с драматичен и трагичен лъх — резултат от досега на една неспокойна гражданска съвест с грубото време на 90-те години. В тях се чувствава трепетът на младежкото сърце, появяват лиризмът и интимна топлота, които прекрасно се съчетават с публицистичните елементи.¹

В художествено отношение се отличават и двата разказа на Коста Чехларов.² „Не е от нашите“ („Дело“, г. I, кн. 7) и „На скелята“ („Дело“, г. II, кн. 6). По-сполучливи са още: „Петачето“ от А. Мамин (вероятно А. Карима, „Ден“, г. I, кн. 2), „Из ден в ден“ (без автор, „Ден“, г. II, кн. 2), „Просяче“ от С. Г. П. („Ден“, г. III, кн. 4–5). Разбира се, има още много, които засягат тази тема, било като основна, било в една или друга степен. Повечето са неумело построени: най-ценното в тях е социалното съчувствие. В по-добри случаи авторът пресъздава със задоволително умение части от диалога и черти от характерите, но не успява да композира цялото, да предаде естествено действието. Понякога — твърде често — има сантименталност, наивно струпване на злини и нещастия.

Характерен момент за много разкази е откритото изявяване на авторовата позиция. Нали така съветваше и Д. Благоев в своята статия за Влайков. Като не се задоволява с казаното чрез сюжета, картините и образите, създателят на такива разкази често пряко се намесва, за да подсили въздействието върху читателя с личната си интонация, за да направи изводи и обобщения. В случаите, когато авторът има писателски дар, неговото лично съучастие доизяснява психологически образите, създава атмосфера, внася топлина и убедителност. Така е у Антон Страшимиров, у Коста Чехларов. В други случаи, когато липсва достатъчен художествен усет, намесата на автора обикновено засилва сантиментализма в разказа, но и тогава тя е свидетелство за неговото активно отношение, за желанието му да привлече вниманието, да убеди.

Мотивът за социалното тегло е най-често срещаният и в поетическите произведения. В едни случаи състраданието към бедните и протестът срещу този мир „тежък и отровен, мир на желязо“ са изразени най-общо, в други — съзнанието за безкрайността на злото поражда тежки размисли и гняв срещу бога, в трети — основното е съчувствието към сиромаша и ненавистта към обществото, в четвърти — бедното село се протопоставя на „шумния“ град и т. н.

И тук често ще срещнем сантименталност, декларативност. Много стихове са съвсем слаби в художествено отношение. По-свежи и убедителни са група стихотворения, в които изобличението не е пряко, и които свързват чувствата на тъга и недоволство с изображението на природата. Такива са някои работи в сп. „Ден“ на Васил Ненов („Утро“) и на Никола Милков („Разходка“, „Дунав“, „Модерна балада“), които изобщо пишат с по-голяма задуховност и с по-конкретна образност.

¹ За разказите на Страшимиров, както и за известните на всички стихотворения на Яворов, Церковски и Полянов — поместени в списанията, е писано доста и ако тук не им се отдели по-широко внимание, нека не се счита, че се подценяват или приравняват по значение с останалите произведения. Задача на това проучване е да даде представа за цялата художествена продукция на сп. „Ден“ и „Дело“.

² В списание „Дело“ са поставени само инициалите К. Ч. Достойността на тези разкази, написани с усет за изграждане на образи и композиция, с познаване психиката на различни обществени среди, с вживяване в природата поражда интерес към техния автор. Известна светлина хвърля следната бележка, поместена във в. „Ведрина“ бр. 14 до 19 януари 1927 г.: „Поминал се е във Варна Коста Чехларов. Един човек, който през десетилетия беше любимец на всичко идеалистично в североизточния край. Той се беше проявил и като белетрист (с два разказа, които много обещаваха), но тежък недъг го пречупи и мъчи 17 години...“ както и поминението към първото издание на романа на Ст. Загорчинов „Ден последен“.

В сп. „Ден“ е публикувана и първата редакция на Яворовото стихотворение „На нивата“. „Пролетната жалба на орача“, въпреки очевидната недоработеност остава за двете списания най-сериозния опит да се изрази със средствата на поезията теглото на българския селянин. Стихотворението носи повече жалостна интонация, има елемент на сантименталност и безпомощност, които при преработката по-късно Яворов отстранява. Но и тук познаваме големия поет по размаха на чувството — твърде сложно и разнообразно, по богатото строфично оформяване, по стремежа към метафоричност и синтетичност на изказа.

Едно от хубавите стихотворения е сонетът на Кирил Христов „До морския бряг“ („Дело“, г. I, кн. 9). Картината на вълнолома поражда чувства и мисли, зигатващи обществено недоволство:

И мисля си: такъв море и мене
в гърдите тъй бухти със бяс
и носи ми тревоги и вълнения

Така и то подрива ми сърцето
и прави ме от час на час
проклетия да пращам към небето.

От К. Христов са още: „Върти лопатите, върти!“, „Епиграми“, „Въйвъзову“ — поместени в „Дело“, а също и преводи от Байрон, Лермонтов, Лонгфело — всички наситени с дух на демократизъм и социален протест. В неговото стихотворение „Върти лопатите, върти!“ („Дело“, г. I, кн. 2) се долавя емоционалният строй на човек от работническата класа, научен да разчита само на двете си ръце, спокоен и твърд пред страданията. Впрочем това виждаме да се подчертава и в други произведения — в образи на млади хора и на трудещи се от града.¹ За разказите със селска тематика е характерна в по-голяма степен атмосферата на безпомощност и отчаяние.

Прокарването, макар и непоследователно, на известно различие между психиката на едва оформяващия се работник и младото поколение, от една страна, и на собственика-селянина или занаятчия, от друга — има дълбок смисъл. Да разбере новото си положение в живота, да престане да съжалява за миналото и се откаже от стремежа на Влайковия ратай да става собственик — такава е първата крачка към изграждането на пролетарско съзнание у онзи, който по положение вече е пролетарий. Геронте на някои произведения, поместени в списанията „Ден“ и „Дело“, вече са направили тази първа крачка. Това съдържано чувство за достойнство и твърдостта в трудностите ще се развият след няколко години в ярко изявения оптимизъм и чувство за превъзходство у положителните герои — пролетарии и полупролетарии в работите на Кирков и Полянов.

В произведенията, поместени в списанията „Ден“ и „Дело“, са показани и всички герои, които представляваха „гнусната пяна“ на действителността от 90-те години. Тук ще срещнем и хищния търговец, и богатия чорбаджия, и самодоволната лекарка, и алчния адвокат, и развратника-буржоа. Авторите разкриват нравственото опустошение, обезсмислянето на понятията за честност, роднинство, приятелство. Разбира се, струпването на измами и кражби, наивната фабула са значителни слабо-

¹ Така напр. в разказа „Из ден в ден“ дъщерята на един западащ еснаф, Марийка, е показана като човек с открито изявено чувство на достойнство и гордост. Тя не приема фалшивото представяне на семейството за състоятелно, но същевременно съзнава своето превъзходство над разглезената си сродница и отказва нейните подаръци. Когато любимият ѝ я изоставя, Марийка не захвърля детето си „в монастирския двор както правят другите“, а има смелостта да си га отгледа въпреки еснафските клюки. Нова психика на хора, свободни от частнособственическите връзки, имат хамалите от пристанището в разказа „На скелата“ и занаятчийският работник Георги от разказа „Напред“ („Ден“, г. II, кн. I).

сти в някои разкази, но въпреки това те изпълняват основната си цел — да разобличат морала на буржоазното общество.

Отделни автори успешно използват хиперболата и условността, за да създадат по-голяма сила на изобличението. В алегоричния разказ на Бродник (Васил Кънчов) „Видения“ („Ден“, г. III, кн. 10—11—12) потисниците на народа са представени като глутница дяволи, а буржоазните журналисти, писатели, адвокати са превърнати в музикални инструменти — зурли, тъпани, тръби — които дяволите надуват или пък удрят по корема.

В началото на 1893 г. в сп. „Ден“ (г. I, кн. 6) е публикуван без подпис един остро изобличителен фейлетон, озаглавен „Новият царски яхър. Не е приказка. Превод от немски“. Скривайки се зад името на Швеция, както по същото време Ал. Константинов използваше като щит Белгия, авторът е създал една язвителна сатира срещу капризите на Фердинанд и безгрижието на управляващите към съдбата на народа.

„Но понеже смятат да го построят покрай булевард, това поне е за нас едно утешение, тъй като тук яхърът ще заема едно от хубавите места в Стокхолм.

За един малък беден народ като нас, трябва му също така както на великите богати народи нещо, с което да се гордеем и което да не ни разваля кефът. Англия има своето Вестминстерско абатство, Франция своята Вандомска колона и Ейфелова кула, Германия своя императорски мавзолей, Бавария своята бира и смахнатия си цар, Турция своите хареми, защо пък ние да нямаме наш придворен яхър.

И пред конския палат, или замъкът на кобилите, или храмът на жребците, както някои го наричат, ще се разхожда бедния заборчял народ и ще си мисли“.

Публикуван две и половина години преди Алековия „Херострат II“ фейлетонът в сп. „Ден“ издава един безспорно талантлив автор, който обладава сила на фантазията, усет към сатиричния образ и литературна култура и който (за наше съжаление сега) е имал благоразумието да не постави името си.¹

Сътрудниците на социалистическите списания насочват критиката си по-определено към морала на буржоазията, разкриват продажността на любовта и лицемерието на брака сред висшите слоеве на обществото.

Прави впечатление, че по-ограничено се засяга темата за партизанщината — безпринципната политическа борба, която предизвикваше перото на всички критически реалисти. Социалистите се отнасяха с известна резервираност към повика срещу партизанството, тъй като той ставаше лозунг на всяко тиранско правителство и неговата партия след като са дошли на власт и беше едно от средствата да се задуши опозицията и да се отнемат демократичните свободи на народа. Все пак на политическата поквара

¹ Силна и художествено убедителна сатиричност има в разказа на К. Чехларов „На скелята“. Митническият началник е нарисован с похватите и сарказма на Каравелов, остро се иронизира срещу интелигенцията, която сред тракането на зарове и пулове спори против неправдите, срещу чиновниците, ревниво пазещи службата си: — „Вестник ли? Не го похващам биле — сърдито издума Мандров и се повдигна от пейката, после продължи: Изпращат ми гледам два-три, ама кой ги разгръща, аз обичам да чета държавен вестник, там е барем всичко верно и официално.

— Тук, господа, нито е имало да излиза някога вестник, нито пък ще има, не бойте се — побърза да ги успокои пенсионерът“.

Между произведенията с изобличителна насоченост популярно сред работниците е било стихотворението на Ст. М. Попов „Лудий“ („Ден“, г. III, кн. 6.). Написано по подражание на Петьофи то заклеява жестокостите на капиталистическия клас. Съзнавайки неголемите си творчески възможности социалистическите стихотворци търсят известни, утвърдени вече форми, за да засилят въздействието на своите идеи. От такъв характер е и стихотворението „Единият и другият“ от П. Н. (вероятно Петър Н. Даскалов, „Ден“, г. I, кн. 9—10). То е подражание на Вазовото „Средство да нямаш врагове“ с прибавка — презрение към робската психика. Има и други подражания на Вазов, Ботев, Каравелов, както и съвсем очевидни влияния от тези и други поети.

в буржоазното общество са посветени два хубави разказа: „Не е от нашите“ от К. Чехларов и „Те се познаха“ от П. Д. (вероятно Петър Н. Даскалов, „Ден“, г. III, кн. 3).

Особено силно се изобличават в социалистическите вестници и списания от тези години мракобесието на буржоазната казарма, кастовият характер на офицерството, нечовешкото отношение към войника. В художествено отношение в списанията „Ден“ и „Дело“ най-сполучливи са два антивоенни разказа на А. Страшимиров: „Косъ“ в „Ден“ и „Алдомировски паметник“¹ в „Дело“. На същата тема има разкази от Г. Кибарев, Ив. Ст. Андрейчин, В. Светлов.

Цялата българска литература от този период бе антивоенна и ярко хуманистична. Все пак най-задълбочено отношение към войната имаха социалистите — те виждаха връзката ѝ с господството на експлоататорските класи и монархията, а оттук и общността на интересите на онези, които са пратени да се избиват. Нов, социалистически елемент в антивоенните творби е мисълта, че краят на войните ще настъпи, когато народите се освободят от социалното потисничество.²

Социалистическите идеи, макар на времето не всякога правилно разбирани, даваха научно осветление на явленията в живота. Затова в социалистическите списания срещахме някои произведения по-смело изобличаващи буржоазното общество, а оттук и по-последователно демократични и хуманистични.

В тях няма илюзии за разбирателство между класите, за очовечване на експлоататора.³ Критическият патос в социалистическите списания се допълва от идеята за обречеността на съвременното общество, за непреодолимото развитие към един по-хубав живот. Макар тези моменти да са интересни с оглед на други проблеми, те имат значение и като характеристика на критицизма в литературата на социалистическите списания. В тях отрицанието на обществото се довежда до край. От изобличение се преминува към призив за борба за разрушаване стария ред в името на един нов свят. (В. Ненов: „Младостта веќе“, „Да живеем“, „Не съм вече предишния“ — „Ден“, г. IV, кн. 4, кн. 5 и др.).

По-последователен демократизъм се разкрива в подхващането на някои нови теми. Такава е например темата за положението на жената в буржоазното общество. Нашите критически реалисти от 90-те години не можаха да се издигнат до едно по-ново разбиране за мястото на жената в семейството и обществото. Тук те останаха до голяма степен в границите на патриархално-еснафски и дори консервативни схващания, като отстъпиха даже от постигнатото преди Освобождението от Л. Каравелов. Затова пък въпросът за отношението към жената често се разработваше в социалистическите вестници и списания. Център на няколко разкази в „Ден“ и „Дело“ са деспотизмът и предразсъдъците, на които жената е жертва. Но тези произведения отиват по-нататък.

¹ Сюжетът на „Алдомировски паметник“ (Дело, г. II, кн. 4—5) е из сръбско-българската война. Веднага ни грабва развълнуваният лиричен стил на писателя, свежестта на фразата и словото. Един осемнадесетгодишен музикант иска да бъде в строя. Авторът си го спомня в навечерието на похода, как се е разделял с любимата си — млад, пламенен, шеговит, луда глава, а то момичето боязливо, всеотдайно, нежно. Чувства се страшимировското преклонение през порива и мечтата на простия човек за щастие, за живот. След боя младият музикант е убит. Следват публицистични разсъждения на автора — развълнувани и убедителни. По същество това е един силен антивоенен разказ.

² — Дали хората в зародиш имат злоба, майко, та не са престанали да лят кърви откогато светът е засветувал?

— Докогато тука на земята човек ще бъде роб на човека, ужаси като тия — тия посочи на кървавите трупове — не ще изчезнат.“ Г. П. Домусчиев „Видение“ („Ден“, г. IV, кн. 7).

³ Интересна в това отношение е алегорията на Ю. Иванов „Вълкът се на поръки не храни“ („Дело“, г. I, кн. 8). Разкажал се вълкът за греховете си и след като се посветва с изповедника, обещал да не яде повече от три очи месо в деннощие. Когато видял овцата и агнето, той пресметнал, че не са повече от три очи. И ги изял, без да нарушава обещанието си.

Те показват как героинята се изтръгва от подчинение, урежда живота си самостоятелно, занимава се с обществена дейност.¹ Така социалистическият печат продължава линията, подхваната от революционно-демократичната ни литература. В онези години борбата за разкрепостяване на жената най-тясно се свързваше с борбата за социализъм.

Социалистическата нравственост влизаше в противоречие не само с буржоазните пороци, но и с еснафските „добродетели“, утвърдили се под влиянието на собствените отношения и изостаналостта на бита. Затова на страниците на списанията „Ден“ и „Дело“ откриваме и друга нова тема — отричане на еснафството в живота. Тя, разбира се, не намери по-цялостна разработка — условията за това през 90-те години бяха още съвсем незрели и други бяха основните задачи на литературата. Тази тема е набелязана в едно стихотворение в проза от Иван Ст. Андрейчин „Вуйна заплаха“, в разказа на Д. Полянов „Роден край“, в разказа „Труден път“.

Социалистическите списания продължиха Ботевата традиция в нашата литература за борба с религиозните предрасъдъци.

Очевидно е след всичко казано, че сътрудниците на списанията „Ден“ и „Дело“, тъкмо защото се намираха под влияние на социалистическите идеи, заостриха и задълбочиха критическата насоченост на реализма. Те бяха по-последователни в осъждането на стария свят, защото ги въодушевяваше идеалът за едно друго общество.

За съжаление тези произведения се създаваха обикновено от автори, които не можаха да израснат до действителни творци. По-значителните от тях скоро се отдръпнаха от социализма (Страшимиров, Яворов, К. Христов). Все пак те оставиха в социалистическите списания и вестници и изобщо написаха под влияние на „социалистическия повей“ едни от най-демократичните и прогресивни свои работи.

В мащаба на достигнатото от реализма у нас през 90-те години произведенията в списанията „Ден“ и „Дело“, с малко изключения, са явно на по-ниско, някои на твърде ниско равнище. Макар да се създаваха от хора под влияние на прогресивен мироглед, те са по-бедни по обхват на теми, по жизнено съдържание, по дълбочина на проблематиката, по художествени достойнства. И това се отнася особено до онези произведения, които в един или друг смисъл надхвърлят рамките на нашия критически реализъм. Известно сектантство в идеологията на първите социалисти е стеснявало погледа на творците. Отсъствието на значителни таланти е очевидно. Повечето от тези автори-социалисти или съчувственици на социализма нямаха достатъчно жизнени наблюдения, проявяваха ограниченост и схематизъм в разкриване процесите на живота. Затова макар и да схващаха характерни неща, те не можаха да открият самия живот така богат, както направиха други писатели. По-голяма част от техните произведения описват главно външни обстоятелства на живота, неговата социално-икономическа страна. Усилията да се изградят образи, освен в отделни случаи, са безрезультатни.

Трябва да се каже, че в отношението на социалистическата литературна младеж към работещите по същото време писатели-реалисти в нашата литература и тяхното творческо дело имаше нещо дълбоко погрешно.² Много от сътрудниците на социалисти-

¹ По-подробно се спираме на тези разкази във втората част на работата.

² Въпросът за отношението на социалистическите списания към останалата българска литература заслужава специален интерес. „Ден“ и „Дело“ нямаха много последователна линия по този въпрос. В един случай Вазов напр. се отричаше твърде голословно (Янко Сакъзов), в други се отдаваше дължимото на неговия демократизъм и писателски дар (Сава Мутафов). По повод романа „Нова земя“ и в двете списания се появиха рецензии. Обикновено сатиричните работи на Вазов, а така също и на Ал. Константинов (макар към „Бай Ганьо“ да имаше общо положително отношение), не се разбираха. Все пак сп. „Дело“ има относително по-правилна позиция към писателите-несоциалисти: Ал. Константинов, П. П. Славейков, Ст. Михайловски, Ив. Вазов и др. и проявява по-голяма възискателност в критичните си бележки към работите на своите сътрудници.

ческият печат смятаха, че те създават „ново“ изкуство, което не може да има нищо общо с творенията на „буржоазните“ писатели, прокарваше се мисълта, че в нашата литература не е създадено досега нищо оригинално. Погрешна и вредна беше и тезата, според която литературата се разделя на буржоазна и пролетарска. При това положение, разбира се, не можеше да се използва опитът на по-големите писатели.

При все това някои от поместените в двете списания критико-реалистични по характер работи остават в нашето литературно наследство. Такива са разказите на Страшимиров, стихотворенията на Яворов и Кирил Христов. По художествени достоинства към тях би следвало да се прибавят двата разказа от Коста Чехларов „Не е от нашите“ и „На скелета“, разказът на П. Д. „Те се познаха“ и неподписаният (засега) фейлетон „Новият царски яхър“.

II

Разпространяването на социализма в нашата страна разшири кръгозорите и пред българската литература. Новото си пробиваше път в живота — писателите трябваха да го покажат в образи, да разкрият красотата му пред народа. И макар че социалистическото движение у нас не може да роди в оная епоха значителни по своите възможности творци на художественото слово, то постави пред литературата свои проблеми, издигна свои идеали и герои. Тъкмо това е най-характерно за тогавашната социалистическа литература, то определя нейното място в историко-литературното ни развитие.

Писателите от 90-те години стояха близо до народа и искрено желаеха да го видят по-щастлив. От тази близост в тяхното творчество преливаше струя на бодрост и оптимизъм — особено характерни за Ив. Вазов, П. П. Славейков, Ал. Константинов, Т. Влайков. И все пак патосът на критическия реализъм бе в изобличението на буржоазното общество, в съчувствието към печалната съдба на трудещите се. Социалистическата идеология внася в литературата по-друга идейно-емоционална атмосфера. Социалистите се стремят да утвърдят бодрите и борчески гласове. Те влизат в полемика с упадъчните настроения и им противопоставят своята вяра в светлото утре, борбата в името на идеала.¹

В художествени произведения, както и в статии и бележки по литературни въпроси списанията „Ден“ и „Дело“ издигат свой естетически критерий. Освен правдиво изображение на действителността иска се писателят да развълнува, „да въдушеви с един идеал“. И доколкото това изискване се осъществява в редица стихотворни и прозаични работи, в тях навлиза романтичен полъх, те са обвиеани с трепета на едно радостно предчувствие, носят душевна окриленост — нещо, което съществено отличава литературата в социалистическите списания от останалата демократична литература. Този оформяващ се нов естетически критерий се подхранва от примера на революционните демократи и се опира на перспективата, която разкриват пред обществото социалистическите идеи.

¹ В рецензията си за сборника на Сухиндолското читалище „Трезвеноост“ („Дело“, г. II, кн. 11—12) Сава Мутафов остро реагира на произведения, в които се долавя уныло настроение. Той изтъква, че именно тежките времена трябва да накарат поета да пише и препоръчва примера на Ботев и Каравелов. Като анализира редица произведения от тази гледна точка, С. Мутафов сочи като достойни за образци бодрите стихове, вдъхновени от идеала на чистата правда и любовта.

Други рецензии и бележки, третирайки проблема за отношението между писател и общество, изискват художествената литература да взема позиция, да черпи вдъхновение от страданията и борбите, да подпомага класоосъзнаването на пролетариата. Проблема писател и общество подхващат и редица стихотворения („Тъпла и поет“, „Към поета“, „Поет и муза“). В едно от тях, посветено на Вазов, се защитава мисълта, че поетът е борец и не трябва да бяга сред природата „когато острия си меч тиранът кръволок издига“, а да хвърли в сърцата на хората вдъхновени „като огън“ думи.

Лирата на поета-социалист е наследство от Ботев. Тя е намерена „над Вислец“ (М. Ятсон. „В дъбравата“, „Ден“, г. II, кн. 10—11). Нейните бодри и оптимистични струни зоват към всеотдайна служба на народа, образът и съдбата на който изместват всяко друго в съзнанието.

Природо, обичам хубостта ти ази
но сърце ми тази любов свято пази
за дни по-щастливи — скрита в един кът.
Днес други стремления кипят с жар в мене
към народа беден мойто вдъхновение
днес ми сочи път.

(П. Н. Даскалов., „Сонет“, „Ден“, г. III кн. 2).

Участието в борбата на страдащите изпълва сърцето с благородни стремежи и дава много сили, за да се надмогнат бедите. „И нека моите дни са пълни със страдание“ — заявява младият борец-социалист, няма по-висока нравственост от борбата за народно щастие. И той се кълне — „дорде кръв тече и ври във моите жили, ще служа и ще вярвам в светлий идеал“.

Вярата в рухването на злото, в победата на правдата, щастieto, свободата, истината се изразява многократно, с всички средства, достъпни за възможностите на социалистите творци. Широко се използват поетични образи от природата. Борецът се сравнява с орел, с елха, която остава зелена и в най-лютата зима, страданията на нещастните ще прелеят както вълните на река Дунав, капиталистическият свят е прогнил дънер, зид, тъмна нощ, която отстъпва пред победния лъч на новото. Както гранитът най-подир се разрушава под ударите на вълните, тъй и в живота „ще рухне злото, ще изгрей честито зорницата на щастъе безконечно“ — внушава на читателя Н. Вийвъзов („На морския бряг“, „Дело“, г. I, кн. 5).

Усетът към природата, който откриваме в някои работи, освежава и обогатява тяхната образност, емоционалното им звучене.¹

Повечето от стихотворенията имат интелигентски характер. Авторът се обръща най-често към своя „брат“-интелигент да не „отпуска ръце“, да вдига „знамето гордо“

¹ От такъв характер е например стихотворението на В. И. Ненов „Вечер“ („Ден“, г. IV, кн. 9—10).

Прохладна вечер. Сам се скитам
При близката гора
Пороя горски тихо бълбле
Пак своята мълва.

Щурци със своите щурченя
Унисат ме в печал
А славеят със дружка, кой знай
Где сладко се й смълчал

И над ливадите цветисти
Се спуща мрачина —
Аз ясно почвам да дочувам
Поройната мълва. . .

В списанията „Ден“ и „Дело“ има група стихотворения и стихотворения в проза, чиито мотиви са лични. Обикновено в тях се споделят любовни чувства или размишления по различни проблеми на живота. Има и няколко стихотворения с явно песимистичен характер — резултат на обяснима обърканост в съзнанието на част от интелигенцията.

Разбира се, такива не открито идейни работи са се поместили поради липсата на други по-подходящи. Това не отменява обаче фактът, че литературната си практика списанията „Ден“ и „Дело“ са по-малко засегнати от сектантството.

и да се упоява „в светата правда“. И да застане начело на народната борба, защото: „Отдавна вече часът удари и гръмна бойната тръба“. Борецът е все още сам, той подготвя почвата и очаква от хвърленото семе „да израстне клас по-сочен, по-висок“. Както се вижда, много неща напомнят бодрите стихове на Надсон, който по това време често се превежда в българските списания.

Оптимизмът в първите социалистически произведения се основаваше не толкова на революционната готовност на масите, колкото на социалистическите идеи и на литературни влияния. Абстрактността на този оптимизъм се дължи и на това, че неговите изразители в по-голямата си част още не бяха свързани с работническата класа. Социализмът беше за тях само хуманно учение, а не революционна теория. В стихотворенията преобладават общи призови, идеите се извяват декларативно и с най-известните понятия и образи: „звезда“, „своя зорница“, „свещен идеал“ и т. н.

За нас, при художествената непълноценност на тази литература, от значение е преди всичко фактът, че тя съществува. Важното е, че в процеса на развитието на българската литература, в широкия поток на критическия реализъм се появяват такива творби или се правят такива художествени опити, в които съвременността се отрича от позицията на идеала за едно ново общество, а мисълта за това общество поражда вяра и борчески настроения.

Този оптимизъм, макар да бе абстрактен, имаше реален извор — тенденциите на самата действителност, историческото бъдеще. В името на това бъдеще поетът социалист се стреми да насърчи, да окриля трудещите се и своите съидейници. За социалистите не беше достатъчно да разкрият пороците, да покажат мрачната картина на настоящето — чрез стиховете на своите поети те насочваха погледите напред

Не се плашете. В агония смъртна вече
е този свят на подлост, робство и тегла.
Ей вижте там през мрака надалече
изгрява чаканата кървава зора.

(Д. Полянов. „В агония“. „Дело“, г. II, кн. II—12)

Литературната младеж, чието перо се вдъхновява от социализма, се стреми да изобрази в произведенията си своя идеал, да нарисова художествена картина на мечтаното бъдещо общество.

В стихотворението на Ц. Церковски „Молепсаний“ („Ден“, г. I, кн. 7—8), получило широка популярност, социалистическият елемент се чувства в дръзките думи за „равенство“, за „истинска свобода“. На експлоататорското общество, в което господствуват „кърлежи човешки“ се противопоставя „някакво царство без цар и без власт“, „общо господарство“, където „ще да владее правда, обич и другарство“.

В много произведения за социализма ни подсещат образи като: „заветния бряг“, „светлий идеал“, „тихия бряг“ — а социалистическото учение е „нашият компас сред вълните“. Пренасяйки се в светлото утре, поетът сънува, че се целува с „правдата“, че „свободата“ не е вече мечта.

Удобна форма да се надзърне в бъдещето е алегорията, затова нейните възможности се използват широко. В алегорията „Сънят на дъба“ („Ден“, г. II, кн. 8—9) авторът С. Г. П.¹ ни разказва за една тъмна гора от буки и осени. Като стена дърветата са се изправили над един млад дъб и му затулят слънцето. А той „страшно желаеше да изкочи из тъмницата си, да се промъкне между тях, да издигне върхът си между техните върхове. Но не толкова луната и слънцето, небето и звездите, колкото той

¹ Възможно е зад тези инициали да се крие известният по-късно писател Г. П. Стаматов. За неговите ярко демократични настроения в началото на 90-те години говорят стиховете му срещу Стамболовия режим, поместени в сп. „Българска сбирка“. Със същите инициали е подписан и разказът „Просяче“ в сп. „Ден“ г. III, кн. 4—5.

незнаен, но прекрасен, чуден свят беше за дъба предмет на страстни желания и мъчения. Той беше слушал за него от вятъра, който нощем се извиваше между клоните му. . . от птичките. . . от шумливия ручей. . .“

И ето в една студена и ясна зимна нощ дъбът се унася в сън. Той се вижда в голяма гора, където се издигат само дъбове „толкова радостни, бодри и щастливи, колкото и той. Те го гледаха дружелюбно и приятелски го поздравляваха с клоните си. Ах, колко е хубаво тука. Дъбът се изпълни с щастие, с неизмеримо щастие“. Всички дървета растат в братска любов помежду си. . .“ Тук имаше за всекиго свободен простор за растенето му, за разпусчане на клоните му, и всички бяха щастливи и никой не завиждаше на другите“.

Дъбът се събужда с горчиво разочарование. Това е само сън, мечта. Дъбът още „расте бавно, много по-бавно, отколкото му се иска“. Дори се отчайва понякога. Но краят на алегорията звучи изпълнен с вяра. „Ще ли се освободи дъбът от своята тъмница, ще ли стане сънят му действителност? О, знаете ли вие оная хубава песен

Ga ira
gir vivra verral

То иде, то ще дойде, който бъде жив ще го види!“

Това произведение, написано с вдъхновение, с поетичен език и проникнато от светла вяра в бъдещето, не може да не ни напомни алегорията на Горки, „О чиче, който ръгнал, и о дятле, любители истини“. В оная епоха социализмът беше още толкова далече за нашето общество. Но той възлудваше душите, окриляше ги. Влиянието му довежда в литературата на социалистическата младеж романтичната мечта. Българската литература до това време познава само романтиката на национално освободителните борби. А ето че се появи нова романтика. Още несмела, още твърде много фантазна. Но тя бе нова, непозната дотогава. Тя бе съзвучна с романтиката на Горки и бе скромна предшественица на онова, което след три-четири десетилетия разцъфтя в нашата литература като романтика на социалистическия реализъм.

Тържеството на бъдещото социалистическо общество виждаме и в друга алегория, „Несретник“ (авторът не е посочен — „Ден“, г. I, кн. 9—10). Победили „мамона“, който бил скрил „правото на сиромашта“, хиляди „слуги, чираци, надничари“ създава „задруга“, в която се трудят „един за всички, всички за един“.¹

Буржоазната преса се мъчеше да представи социализма в колкото може по карикатурен вид.² На повечето от тези нападки социалистическите вестници и списания отговаряха своевременно и решително. Те водеха упорита борба да извоюват в съзнанието

¹ „В занаятчийниците и на полето работят с машини, затуй изкарваха много повече, отколкото беше нужно, пък много малко работеха. Машините работеха заради тях, а работниците в свободното си време учеха или пък се веселяха. Затуй бяха здрави и умни.“

Има нанстина много наивност в представата за осъществяване на социалистическия идеал — новото общество не е свободно от религиозни предразсъдъци, експлоататорските елементи се трогват от добрия пример — но това не може да заличи главното в произведението — трудещите се ще надвият злото и сами ще завоюват правото си, в новото общество ще има висока производителност, свободен труд и всестранно развитие на човешката личност. Картината, макар твърде обща и абстрактна, беше в съгласие с перспективата на историческото развитие.

² Списание „Българска съборка“ от 1894 г. препечати откъс от произведението на английския писател Джером К. Джером „Нова утопия“. В бъдещото социалистическо общество според Джером принципът на равенството ще се осъществява между другото и по този начин: На по-високите хора — за да им отнемат превъзходството — височината, отрязват крак или ръка и с това ги уеднаквяват с останалите. При социализма ще бъдат унищожени всички придобивки на културата, произведенията на великите писатели — изгорени, философията и изкуствата — забранени.

нието на хората място за новото учение. Социалистическата литература посочваше величието и светостта на новите идеи, облагородяващото въздействие на социалистическата борба, чистотата на борците¹. Социалистическият идеал се свързва с най-красивите прояви и пориви на човешката душа. Само честните, готови на саможертва души могат да се издигнат до него, и обратно, само тези, които са обладани от жаждата „да разрушат този безумен ред, за да създадат друг, в който правдата, свободата, щастие. . . няма да бъдат празни звукове. . .“, само те са достойни за лично човешко щастие. Към щастие се отива през победата над онези „които тъпчат вашите чувства, вашите пориви, вашата свобода“, затова хората трябва да се научат да мразят — „омразата и любовта са най-силните оръжия на роба“, и да бъдат единни, защото — „денят, в който ще се уловите всички за ръце, ще бъде деня на победата“ (Ив. Андрейчин, „Подражали“. „Ден“, г. IV, кн. 5).

Колкото и общи и мъгливи да са тези мечти, те завладяват с романтиката си. Налице е една нова етика и естетика. Изгревът на социализма беше още далече, но хората започнаха да мислят и да чувствуват по нов начин, налучквайки често пъти верни черти от морала и психологията на бъдещото общество.

Литературата, вдъхновявана от социализма, имаше по-големи възможности да създаде положителен герой. Разбира се, тя както и цялата българска литература високо ценеше човека от народа. Балчо и Димитър Брояка от разказите на А. Страшимиров, Марийка от разказа „Из ден в ден“, бай Недялко и бай Митю от разказите на К. Чехларов и др. са хора с високи нравствени добродетели. Но истински положителният, активно действащият герой на епохата току-що се зараждаше. Социалистическата литература се опита да изобрази този нов герой и колкото и малки да са нейните успехи в това отношение, те имат значение.

Още в разказите на Страшимиров виждаме образа на автора-учител, в чиито убеждения се долавя влияние на социалистическите идеи („На широк път“, „За печалба“). Но у Страшимиров този образ има значение най-вече за разкриване идейните позиции на писателя. С оглед на проблема повече материал дават други разкази, където социалистът се явява като централен образ.

Положителният герой на произведенията, поместени в списанията „Ден“ и „Дело“, е в повечето случаи интелигентът, който става социалист, а централен проблем — проблемът за пътя на интелигенцията, за мястото ѝ, за позициите ѝ в обществото. Авторите бяха от интелигенцията и пишеха главно за нея — разбира се, за народната интелигенция. И се стараеха да разрешават проблемите в социалистически дух.

[Как е нарисувал този нов положителен герой? Кое го отличава от другите хора?

Първият белег на новия човек, така както се изобразяваше, е неговото осъзнато несъгласие със заобикалящата го среда. Критичното му отношение към тази среда — семейна или обществена — постепенно се задълбочава и това го води към социализма, макар че не навсякъде е казано открито, че героят става социалист.

¹ Отговаряйки на клеветите и хулите срещу социалистите поетът Н. Выйвъзов (Н. Милков) пише в стихотворението „Орел“ („Ден“, г. III кн. 9):

Другари, зарад вашата младежка
енергия, с която се стремим
към светлий идеал, със вяра жежка
говорят на мнозина, че хвърчим.

О, нека ни говорят тъй! С орлите
ний братя сме същински по душа.
Ний нека да хвърчим по висотите,
а гадовете да пълзят в калта.

По този път конфликтите с обществото са неизбежни. В повестта „Без любов“ (авторът не е посочен, „Ден“, г. II, кн. 3—4) е разказана историята на Рада, която напуска мъжа си — развратник и деснот — и заживява самостоятелно. Обществото я хули и клевети, черквата се опитва да я задържи в омразния ѝ брак, освобождават я като председателка на женското дружество, уволняват я от училището за бедни деца като неудобна.

Дребната буржоазия, проникната от предразсъдъци и страх от новото, приписва на социалистите бивало и небивало. Във всички случаи обаче последните успяват да стопят недоверието, да спечелят честните, мислещите хора на своя страна и да разкрият пред тях перспективите на един осмислен живот.

Понякога създателите на такива произведения се мъчат да изобразят драматичната борба между новото и старото в съзнанието на героя. Той трябва да преодолее собствените си религиозни предразсъдъци (Рада — повестта „Без любов“), да избере между официалното мнение за социалистите и личното си убеждение (Звездана — разказа „Напред“), да подложи на преценка предишните си „народнически“ разбирания (Стоянка — разказа „Труден път“). Естествено не може да се говори за много успешно художествено изображение на тези моменти, но факт е, че се схваща мъчителността на прелома в душата на човека.

Новият човек носи ново отношение към света, друг морал. Жената, поела пътя към социализма, се стреми да има свое място в обществото, самостоятелна работа, да бъде равноправен член на семейството. Не е достатъчно любовта да бъде истинска и дълбока, чужда на материални съображения — трябва любимият да има и „същата идея“, да стане борец за новото общество. Отношението към народа е отношение на обич и безкористна служба.

В някои от тези образи се чувства силно влиянието на Чернишевски. Рада, по подобие на Вера Павловна, организира обществена фурна, пералня, шиваческо обединение, където много бедни работят и се прехранят и сред които тя провежда възпитателна дейност. За Константин Стоманов, завършил образованието си в Русия (разказа „Напред“) се казва, че „спял на голите дъски на кревата покрит само с едно тънко кебенце. Той уверявал, . . . че така по-здравое се спи. . . Щом влезъл в стаята и махнал всичко — и столове, и картини, и саксии, за да не бъркали на свободното пречистване на въздуха в стаята му, като оставил само една маса и един стол“.¹

Образът на социалиста често се явява в по-пълно психологическо осветление в сравнение с други герои. Обикновено авторът се стреми да внуши на читателите душевното богатство, красотата и високата морална ценност на своя герой. И той успява в известно отношение да постигне това. Жаждата за образование, за истински знания, неспокойното търсене начин да се служи на обществото, честността и чистотата в отношенията, истинското другарство, любовта към изкуството и красотата — ето характерните черти на много от героите, показани в тези разкази като социалисти. Към това се прибавя в повечето случаи една одухотворена външност.

¹ Влияние върху началните стъпки на нашата социалистическа и пролетарска литература очевидно е оказвала и социалистическата литература на другите европейски страни. Д. Полянов в разговор с Борис Делчев припомня имената на няколко френски поети, които нарича свои учители (виж. Б. Делчев. Разговор с поета Д. Из. Полянов, Литературен фронт, бр. 3, 12 октомври 1944 г.). Списанията поместват редовно преводни работи с ярко социално и революционно съдържание от френски, немски и особено от полски автори.

² Новият човек е всеотрасно развит, високо културен. „Ти трябва много да четеш, много да се учиш, горде станеш, социалист“ — казва социалистът Петър на сина на Рада (повестта „Без любов“). Бедните момичета-ученици от занаятчийското училище на Рада „обръщат внимание на всичко, което се яви в обществото. Те не отстъпват в развитието си на възпитаните, госпожици от града“. Те обичат изкуството, четат, танцуват, веселят се. Вярата в светлото бъдеще, съзнанието за величieto на идеала, на който служат, ги правят жизнерадостни. Човекът-социалист

Романтичният полет, с който тези образи са създавани, ни обляква и сега. Авторът обикновено не скрива голямата си любов към своите герои — негови духовни сродници. Той се старае да ги покаже с най-хубави човешки черти, надарява ги с много добродетели. Разбира се, трудно може да се говори за истински художествени образи. Твърде много се разчита на пряката словесна характеристика и на биографичния материал. Действието, диалогът, психологическите подробности се предават по-неубедително, отколкото в разказите с критическо-реалистично съдържание в същите списания. Очевидно и силите на авторите са по-слаби и материалът е по-трудно уловим.

И все пак тук откриваме чертите на новия човек. Тези временни може би труженици на социалистическата литература търсят да създадат образи, каквито не съществуват в произведенията на другите български писатели, те проявяват дръзновението да сочат нови пътища, опитват се да дават образци за прекрасното.

В какво се изразява практическата обществена дейност на социалиста? Това не се осветлява много. В един разказ („Труден път“, „Годеница“) героите още учат и се подготвят да започнат своята социалистическа дейност, другаде — (разказа на Д. Полянов „Портрети“) ученици създават младежко дружество „Компас“, което ще ги насочва „по пътя на истината“, когато се лутат из „вълните на живота“. Членовете на това дружество спорят с толстоисти, имат намерение да открият читалища, да изнасят беседи против народничеството и др. Драгомир (разказа „Напред“) събира около себе си група интелигентни младежи, заедно четат, разглеждат икономически въпроси.

В някои произведения („Без любов“, „Селска учителка“) дейността на социалистите се покрива с тази на народниците — работа в неделните училища, а читалища, грижи за децата на бедните, напътствия към възрастните, които от своя страна се отплащат с любов и уважение. Историята показва, че такова е до голяма степен фактическото положение.¹

Не може да се каже, че общественото развитие не предлагаше вече герои из средата на работническата класа. През годините 1894—1896 има известно работническо раздвижване — избухват стачки, стават демонстрации, слага се началото на професионалното организиране. Но в художествената литература на списанията „Ден“ и „Дело“ движението за класосъзнаване сред пролетариата почти не намери отражение. Герои от средата на работническата класа няма.² Този факт не може да се обясни само с обективната действителност, още повече, че след две-три години такива образи се появяха във феърлеитоните на Г. Кирков. Литературната младеж, която сътрудничеше в социалистическите списания, не беше отблизо свързана с работническото движение. Тя не разбираше историческата роля на пролетариата в борбата за социализъм. Поради това тази литературна младеж (част от която след няколко години щеше да

трябва да бъде красив. За Звездана (разказа „Напред“) се казва: „Но преобразованието беше не само вътрешно, а и външно. Вътрешната красота на един висок идеал, на един светли идеи... проникваше външната ѝ красота и образът на Звездана получих една неземна, неизразима прелест“.

¹ Но социалистите дори и когато говореха за просвета сред народа, разбираха я не както народниците. Защото „да просветиш гражданите ще рече да ги възвисиш до оня идеал, който в дадено време съставлява идеала на човечеството“ (Д. Благоев). Това отличие от народниците понякога се подчертава специално. Героинята на разказа „Труден път“ (авторът не е посочен, „Ден“, г. I, кн. II—12) отначало смята, че просветата е решаващата сила за спасяването на народа. Но разговорите с учителя-социалист, както и многобройни факти от селската действителност я убеждават, че селяните трудно се просвещават, когато нямат елементарни условия за живот. При това авторът така поднася този проблем, че полемиката с народничеството е съвсем ясна.

² Наистина в разказа „Напред“ се споменава за един занаятчийски работник, който по думите на учителя К. Стоманов „разрешава такива питання, над които той (учителят) трябваше много да си бърха главата“, но този образ не е разгърнат по-вече и не се свързва с развитието на действието.

напусне социализма), макар да създаде много работи, проникнати със социалистически дух, не можа да сложи началото на пролетарската литература. Това направиха Кирков и Полянов, чрез произведенията на които работническата класа влезе в литературата като истинския, исторически определен положителен герой на епохата.

Сътрудниците на социалистическите списания „Ден“ и „Дело“ в някои свои произведения отразиха първите революционни настроения в новото общество. Вярно е, че нашият живот още не даваше достатъчно материал, че революционният елемент в партията все още беше уплетен в редица погрешни схващания за реращата роля на парламентарната борба. Но в нашата страна имаше вече брожение сред масите, особено в годините на събарянето на Стамболовата диктатура. Освен това литературната младеж, която сътрудничеса в социалистическите вестници и списания, се намираше под влиянието на революционните идеи и поезията на Ботев — широко разпространени след Освобождението. Социалистите страстно пропагандираха и защитаваха Ботевото наследство. Те имаха съзнанието и самочувствието, че продължават неговото дело. Не е без значение и фактът, че много от работите се изпращаха направо от чужбина, от Франция, Германия, Швейцария, където се учеха много български младежи-социалисти. В тези страни обществените борби бяха в по-напреднал стадий, а съществуваша и по-значителни прояви на революционно-пролетарска литература. Най-сетне и на Запад и у нас беше вече преведена основната марксистическа литература, която със своето съдържание не можеше да не революционизира мислите, представите на нашата интелигенция.

Всичко това несъмнено съдействуваше за подсилване революционните настроения у нас, за революционно осмисляне фактите на нашия обществен живот.

Показателен в това отношение е разказът на Бродник (Васил Кънчов) „Видения“. Тук алегорията е свързана непосредствено с реалните факти от нашия живот. Авторът, който сам участва в действието, вижда алегоричен сън. Но този сън е предшествуван от реални събития и е внушен от тях. „В село Злокучене имаше смут. Аз бях отишъл да се пазаря за учител. Подир мене бе пристигнал околийският началник, за да усмири селяните, които не разбираха законите и не позволяваха да им се продават магаретата, воловете, оралата и дрехите за изплащане на царските данъци. Околийският повика на помощ всичката полиция от окръга и селото беше смирено за една нощ.“ След това потушителите на селския бунт са отседнали на пиршество в Кирковата механа, а авторът — спасил се с бягство от селските кучета, е заспал уморен под едно дърво. Оттук нататък действието продължава в съня. Сега пиршеството в Кирковата механа се е превърнало в омази сатанинска вакханалия, при която потисниците на народа и техните слуги са показани като музикални инструменти в ръцете на дяволите. Доосмислен е и селският бунт. „... въстанаха робите, въстанаха нашите слуги, нашите глупави орачи, копачи и овчари, въстанаха клекавите занаятчи и работници, глупавите школници и простаците попове, въстана тази презряна сган против своите законни господари, против владетелите на земята. Разбунтуваха се и поискаха да отнемат това, което е наше право, наше отпаметвека останало господарско право. С помощта на нашите богове и в името на царете земски тази сган е победена“.

Както се вижда, събитието в едно село е взело в съня размерите на всеобща революция на всички отрудени. За да създаде оптимистичен финал и да изрази вярата си, авторът въвежда образа на чудна девича, чийто глас успокоява и ободрява победените временно роби. И започват да се вдигат рацелите и оживелите, да се събират, да запламтяват с нова вяра. „Ний се бихме да спечелим човешките си правдини. Ний се бихме за правдата, ний се бихме за човешината. Ние сме надвити, но велик е богът на правдата. Човек ще победи и ще спечели това, което му се пада на земята. . . Тръбата ще засвири скоро! Бъдете готови тогаз, ний ще победим и великий бог на разума ще се прослави!“

Този алегоричен сън, като отразява факти от живота (имало е такива случаи — екзекуцията в Садина и др.), доосмисля реалното събитие, осветлява го, развива го, като засилва революционните елементи. Характерно е, че авторът включва и себе си като участник. Погрома той възприема като лична съдба и заедно с народа вярва в бъдещата победа. Разказът е сравнително сполучлив и в художествено отношение. Неговият хумор, оригинални сатирични похвати и оптимизъм правят впечатление и днес.

Революционни настроения има и в много стихове. Такова е напр. стихотворението на Г. Бакалов „Ура! фабрики, земя, свобода!“ („Ден“, г. IV, кн. 6). Въстанието когато народът ще отхвърли „земните владици“, ще бъде като „гръм“, „плам“, „огън“. Този ден ще е последен за всички сити. Боят ще се води под червеното знаме, което въстаниците ще поръсат с кръвта си. За съжаление художественото осъществяване е много слабо. Революционният заряд в стихотворението на Яворов „Пред тъмнинния вид“ („Ден“, г. IV, кн. 9—10) е заложен в обикнатата образно-символна форма. Якият зид — това е буржоазното общество, обречено да рухне под тежестите на своите престъпления и от протеста на страдащите.

Тези революционни настроения и „навен“ са най-високото идейно равнище до което достигна литературата в социалистическите списания в нейния предпролетарски етап. Тогава работническата класа не се осъзнаваше като решаваща сила в преобразуването на обществото. Затова авторите се обръщат към целия народ, към всички трудещи се и угнетени. За този период това представлява проява на още неизбистрени идейни позиции на социалистическата литературна младеж. Революционната вяра и готовност в името на социалистическия идеал поставят литературата на списанията „Ден“ и „Дело“ в идейно отношение над критическия реализъм. Тази литература отрази най-високите обществени настроения, до които израстнаха народните маси в годините на събарянето на Стамболовата диктатура. Нещо повече, тя осмисли тези настроения с един идеал, за чието осъществяване още не бяха намерили условията, но издигането на който я правеше оръжие в борбата на най-прогресивните сили в нашата страна.

Крачка напред представлява стихотворението на Д. Полянов „Срутените кумири“. То заговоря на читателя не от името на интелигенцията, както почти всички произведения досега, а от името на работния народ и дори определено на работническата класа и апелира пак към работническото и към низините на народа. Това именно го прави първо пролетарско стихотворение, а неговия автор „пионер на пролетарската поезия“ у нас. С появяването на пролетарската поезия и на пролетарската проза във феилетоните на Георги Кирков социалистическата литература встъпи в истинския си път. Само осъзнаването историческата роля на работническата класа можеше да представлява изходна позиция за по-нататъшното ѝ правилно развитие. Без това несъмнено остават елементи на утопизъм и дребнобуржоазност.

Списанията „Ден“ и „Дело“ бяха органи на социалистическото движение у нас и служеха с цялото си съдържание на неговото дело. Художествената литература в тези списания съзнателно се стремеше да продължава революционните традиции в българската литература и се вдъхновяваше от идеите на социализма. Затова с голяма страстност тя изваждаше наяве противоречията, които раздираха обществото на ново освободена България, показваше невъзможността те да бъдат примирени, внушаваше неизбежната гибел на капитализма.

Литературните сътрудници на списанията „Ден“ и „Дело“ не можаха да дадат така пълна и богата картина на живота в нашата страна, както направиха някои други писатели-критически реалисти, но поради по-правилно идейно виждане те поставиха по нов начин някои въпроси и внесоха свои теми в литературата на критическия реализъм у нас. Особена тяхна заслуга е, че те посочиха в художествените си творби и